

הספרות הרבנית בתימן מן המחצית הראשונה של המאה הי"ח ועד ימינו

יוסף טובי

מבוא¹

במחצית השנייה של המאה הט"ז החלה לחדור לתימן ספרותם של חכמי צפת בתחומי הליטורגיה, ההלכה, הקבלה והשירה, אם באמצעות אישים מבני תימן ושאינם מבני תימן שנסעו מהכא להתם ומהתם להכא והביאו אליה רשמיה של ספרות זו, ואם באמצעות ספרים גרפיים של חכמי צפת וחכמי ארצות אחרות שהושפעו מהם. יהודי תימן העריצו את חכמי ארץ ישראל, ומאחר שבתימן לא היה מעולם דפוס עד לצאת רוב יהודי תימן ממנה, נטו רבים להשתמש בספרי הדפוס החדשים במקום הספרים כתובי היד, ששיקפו מסורת יהודית מזרחית קדומה המבוססת על ספרות חז"ל ועל הספרות הערבית-היהודית של הגאונים וחכמי ספרד, ובייחוד על רב סעדיה גאון והרמב"ם. במאה הי"ז עדיין לא עמדו חכמי תימן על הסתירה שבין מסורתם הקדומה לבין תורת צפת, מה עוד שמאה זו היתה רצופה מאורעות מדיניים שהחריפו את מצוקתה החברתית והכלכלית ודילדלו את עוצמתה הרוחנית של יהדות תימן: המרד החימני נגד השלטון התורכי, גזירת העשרות וגלות מוזע (ראו טובי, עיונים, עמ' 56-150). כך יכלו חכמים כר' יחיא אלצ'אהרי (המחצית השנייה של המאה הט"ז), ר' שלמה הכהן ור' יצחק ונה (אמצע המאה הי"ז), לעודד עיסוק בקבלה מבלי לעורר כל התנגדות.² ר' יצחק ונה, ובן דורו הקשיש ממנו, ר' יחיא בשירי, ערכו סידורי תפילה חדשים שבאו לשקף את המעבר ההדרגתי מן הנוסח המזרחי הקדום, המבוסס על מסורת הגאונים ובייחוד על רב סעדיה ("בלדי"), אל הנוסח הארץ ישראלי המאוחר ("שאמי").³ אפילו בכתבי ר' צאלח בן יחיא, מתחילת המאה הי"ח, ניכרת השפעה קבלית מרובה ללא תחושת מתח או סתירה כלפי מורשתו הקודמת (חיבוריו נדפסו במקובץ על ידי מ' צדוק, "ספרים חמשה למהר"ץ", ירושלים תשמ"ח).

לקראת אמצע המאה הי"ח מתחדדת תחושת המתח שבין שתי האסכולות, תחילה בחיבורו ההלכתי של ר' דוד משרקי (תנ"ו [?] - תקל"א, 1696 [?] - 1771), "שתילי זיתים", ואחר כך בחיבוריו השונים של ר' יחיא צאלח (תע"ה [?] - תקס"ה, 1715 [?] - 1805; להלן מהרי"ץ). בוודאי גם על רקע נסיונותיו של נשיא יהודי תימן באותה עת, שלום עראקי, להשליט את נוסח התפילה הארץ ישראלי ואת השולחן ערוך,⁴ ולדחות מפניהם את

1 לרקע היסטורי כללי על חיי היהודים בתימן במאות הי"ח והי"ט ראו: טובי, עיונים; טובי, יהודי תימן.
2 חלמיש, תולדות, עמ' 18-19; טובי, ונה.
3 רצהבי, עיונים; גברא; חלמיש, הקבלה.

נוסח התפילה הקדום ואת משנה תורה לרמב"ם.⁴ אך אין ספק, שגם התמורות הגדולות שהתחוללו בחיי הרוח והחברה של קהילות היהודים בתימן לאחר גזירת העטרות וגלות מוזע החריפו את החיכוך בין הספרות המקומית הקדומה לבין ההשפעות החיצוניות בנות הזמן. מכאן ואילך מבטאת הספרות הרבנית בתימן, בעיקרה, את המתח שבין שתי האסכולות הללו, ששיאו הן בראשית התקופה – אמצע המאה הי"ח, ובסופה – ראשית המאה הכ'.

למתח זה נודעו בשיאו תוצאות שליליות ביותר: התפלגות קהילת צנעא והעמקת הפער שבינה לבין קהילות תימן האחרות. אך, עם זאת – ובגלל זאת – נתרבתה ונתעמקה, בשני פרקי השיא, היצירה הספרותית, והיא קשורה בשמותיהם של שני גדולי אותם דורות ותלמידיהם – מהרי"ץ ור' יחיא קאפח (תר"ה-תרצ"ב, 1845-1932; להלן מהרי"ק). מהרי"ץ עסק בתיעוד מסורותיה הקדומות של יהדות תימן והבדלתן מן המסורות שחדרו אליה מבחוץ,⁵ ואילו מהרי"ק ביקש להרחיק את יהדות תימן מהשפעת הקבלה ומנהגי ארץ ישראל המאוחרים ולהחזירה אל מסורותיה הקדומות.⁶

לאחר פטירת מהרי"ץ ניכרת שקיעה והתרדדות, ובמשך שלושה דורות מתאפיינת היצירה בקפיאה על השמרים, המהפכת בדרך כלשהי בחיבורי מהרי"ץ. בסוף המאה הי"ט החלה רוח ההשכלה מנשבת גם בתימן, בעקבות ביקורי אישים כיעקב ספיר (1859), הפרופ' יוסף הלוי (1869/70) וא' גלאזר (1883-1894), ויוצריה המקומיים נעשו יותר עצמאיים וביקורתיים. ראשון שבהם ר' יחיא קרח (תר"א-תרמ"א, 1840-1881) ואחריו מהרי"ק וחבריריתלמידיו.

בסקירה שלהלן נזכיר הרבה מחיבוריהם של חכמי תימן, אך אין כוונתנו לסקור את כל החיבורים שבתקופה הנידונה, כי אם לקבוע את קווי האופי ואת התמורות שחלו בספרות חכמי תימן במשך תקופה זו.

ספרותם של חכמי תימן

בלשנות

ענף זה של היצירה העברית לא היה מן המשגשגים בספרות יהודי תימן.⁷ מימי הביניים יש בידינו "מחברת התיג'אן", הערבית והעברית, והיא סיכום תורת ההגה, הניקוד והטעמים של המקרא, בשיטת המסורה המזרחית,⁸ והמילונים וספרי האלפאט' (פירושי מילים) העבריים-הערביים לחיבורי ההלכה המרכזיים – המשנה ומשנה תורה לרמב"ם – רובם פרי עטו של דוד בן ישע הלוי, בן המאה הט"ו.⁹ מאמצע המאה הי"ז ידוע החיבור (בכתב

4 טובי, עיונים, עמ' 197-201.

5 טובי, עיונים, עמ' 181-216.

6 ישעיהו; צדוק.

7 מורג, עמ' לא-לו.

8 אלדר.

9 טובי, תרגומים.

יד) "חבצלת השרון" לר' יחיא בשירי, המערב ענייני דקדוק ומסורה עם ענייני קבלה.¹⁰ סוג חדש עולה באמצע המאה הי"ח, בהשפעת דפוסי המקרא שהגיעו לתימן, ונוסחם שונה ממסורת כתבי היד שהיו ברשות יהודי תימן. מהרי"ץ נחלץ להעמדת נוסח המקרא על דיוקן לפי מסורת תימן, בחיבורו "תוצאות חיים", שנודע יותר בשם "חלק הדקדוק".¹¹ קביעותיו לא נתקבלו על דעת הכול, ובייחוד על דעת מי שנטה לצד חכמי ארץ ישראל, וכך, למשל, השיג עליו ר' אברהם אלשיך, בתחילת המאה הי"ט, בחיבורו "חלקת מחוקק" (בכתב יד), על סמך כתבי יד אחרים.

העמקת חקירת הלשון ניכרת בעבודתו הבלשנית של ר' יחיא קרח. בחיבורו "מרפא לשון" ברר נוסח מדויק של תרגום אונקלוס ועמד על משמעותו הפרשנית. בשתי הקדמות ארוכות, "מחברת הכללים" ו"מאמר ברית הלשון", דן בדרכו של המתרגם ובמסורת הלשונית של יהודי תימן, ברוח הדיסציפלינה המדעית המודרנית.¹² עבודתו מיוסדת על השינויים שבין נוסחו הנדפס של התרגום לבין נוסחו בכתבי יד תימן, ועל הבדלים בהגיית העברית שבפי יהודי תימן. בנו, ר' עמרם קרח (תרל"ב-תשי"ג, 1872-1953) התגדר בחיבורו "נוה שלום" (נדפס בתאג' הנ"ל) בבירור נוסח התפסיר הערבי של רב סעדיה לתורה ומשמעותו הפרשנית, במסגרת המאמץ להחזרת יהודי תימן אל חיק הספרות הערבית-היהודית שמימי הביניים.

פרשנות המקרא

חכמי תימן לא עסקו בפרשנות הפשט. בימי הביניים הירבו לפרש בשיטה המדרשית הפילוסופית-האלגורית, כגון "מדרש הגדול" לר' דוד עדני, "מאור האפלה" לר' נתנאל בן ישע ו"מדרש החפץ" לר' זכריה הרופא – שלושתם ילקוטי מדרשים שנתפרשו לעתים קרובות על ידי המחברים בדרך אלגורית. עם חדירת הקבלה נדרש לה לראשונה ר' יחיא צ'אהרי בפירושו "צידה לדרך" על התורה,¹³ ואחריו ר' ישראל הכהן בעל "סגולת ישראל" (ירושלים תשנ"ד) ור' שלום שבזי בעל "חמדת ימים" (ירושלים תרמ"ד-תרמ"ה). ענף הליקוטים, שהתבסס בעיקר על ספרי מקובלים, אופייני לספרות תימן מימי מהרי"ץ, שהוא הראשון שכתב פירוש מעין זה – "אורת לחיים" על חמש מגילות (מהד' ש' נגאר, חמ"ד, תש"ל) – ובעקבותיו הלכו תלמידיו ותלמידי תלמידיו. בדור האחרון נדפסו ליקוטים כאלה מכתביהם של חכמי תימן שמן המאה הי"ט: "מנחת יהודה" (ירושלים תש"ם) לר' יהודה ג'זפאן (נפטר בשנת תקצ"ז); "אור תורה" (שם תשכ"ז) לר' פינחס הכהן מגארי בן זמנו, ו"מים שאובים" (כנ"ל) לר' דוד הלוי חמדי (נולד אחרי שנת תרי"ט); "חיי שלום" (מונסיי תשנ"ג) לר' יחיא הכהן (נפטר בשנת תרכ"ז); "חן טוב" (שם תש"ל) לר'

10 גימאני.

11 נדפס בשלימותו על ידי כ"ד גינצבורג, המסורה, ג, לונדון 1885, עמ' נג-קה; חלק התורה נדפס בירושלים תש"ל.

12 החיבור והקדמותיו נדפסו לראשונה בשלימותם בתאג' "כתר תורה", הוצאת חסיד, ירושלים תשי"ט.

13 נדפס בחמישה חומשי תורה, בית דוד ושלמה, הוצאת חסיד, ירושלים תשכ"ד.

יחיא בדיחי (נפטר בשנת תרמ"ח); "החיים והשלום" (שם תשמ"ב) לר' חיים קרח (תקפ"ד-תרע"ד); "כסף צרוף" על התורה ו"מעין גנים" על שיר השירים (שם תרצ"א) לר' סעדיה צפירה (נפטר בירושלים אחרי שנת תרנ"ו), ועוד חיבורים בכתבי יד. מקורי ויותר קרוב אל הפשט הוא החיבור "משכיל דורש" (שם תשכ"ד) לר' יחיא קרח (ת"ר-תרמ"א).

ליטורגיה

התפילה (סידור התפילה) ופירושו

עורכי התכלאל הראשונים ששמו נשתמר הם ר' יחיא בְּשִׁירֵי ור' יצחק ונה. האחרון צירף פירוש, בשם "חידושין", לעריכתו, שנודעה בשם "פעמון זהב", ונעתקה בכתבי יד רבים בטרם נדפסה.¹⁴ מזמנו ידוע פירוש נוסף, "בית תפילה", לר' שלמה הראזי.¹⁵ חכמים אלו לא באו לשנות, אלא להוסיף על התפילה קטעים שונים מסידורי ספרד (כגון סדר קבלת שבת) או לפרשה על דרך הקבלה. אך לאחר גלות מוזע חלו ידיים בנוסח התפילה עצמו, עם חדירת סידורי התפילה הספרדיים, ורצונו של שלום עראקי לקובעם כנוסח מחייב. כמה מחכמי צנעא נחלצו להגן על הנוסח הקדום, וכך החל ר' יהודה צעדי (נפטר בשנת ת"ק, 1740) לכתוב פירוש לתכלאל, אלא שלא השלימו. אחריו קבע מהרי"ץ את נוסח התפילה וסדריה וצירף לה פירוש מפורט בשם "עץ חיים". תכלאל זה נדפס לראשונה בירושלים.¹⁶ את נוסח התפילה קבע מהרי"ץ על פי כתבי היד המקומיים, אך לעתים התפשר עם לשונות מסידורי הספרדים שמצא להם אח בכתבי יד תימניים, וכלל גם כמה פרקי תפילה שמקורם בספרי המקובלים; פירושו נועד גם להוכיח את הדיוק שבנוסח התימני. מכוח סמכותו העצומה הפך תכלאל זה להיות המייצג את נוסח התפילה של יהודי תימן ובעקבותיו הלכו אחרים, ומהם השלימו את עבודתו בהגות ותוספות, כגון נכדו ר' דוד צאלח, ר' אברהם חאזי ור' אברהם נדאף, שעבודותיהם נכללו במהדורת ש' צאלח הנ"ל. עם זאת, היו שהתנגדו לסידור: מצד זה של המתרס מהרי"ק ותלמידיו שהיו יותר קיצוניים בצמידותם לנוסח הקדמונים, ומצידו השני של המתרס חסידי הנוסח ה"שאמי".

הפיוט, השירה והמקאמה

שירת תימן נחתמה, למעשה, במחצית השנייה של המאה הי"ז, עם שירתו הגדולה של ר' שלום שבזי, שכמעט ושיכחה כליל את שנוצר לפניו והקשתה ביותר על צמיחתו של מה שלאחריה, והכול חיקו את שירתו בדרך זו או אחרת. אמנם לא חדלו משוררים, מהם בעלי היקף ומהם בעלי חשיבות, כגון ר' סעדיה מנצורה ור' יחיא בדיחי (המאה הי"ט),

14 חלמיש, הקבלה; גברא; טובי, פירוש הסליחות.

15 מהדורת ציון ברמזון, רמת גן תשנ"ב.

16 בשנת תרנ"ה, ובמהדורה מחודשת על ידי ר' ש' צאלח, ירושלים תשל"א.

שמוני ומשפטו ועשו עזקה כי קדושה
 ישועת לבוא וכו' כדאיתא בספרי
 וא' מלך אהב עזקה ומשפטו
 גדעוהו ודברות כל השנה כולה
 האל הקדוש האל המשפט חזן מעשר
 שלשונה חונד המלך הקדוש המלך
 המשפט לפי שעבשו ישב על המשפט
 לדון העולם ויש עומדים כל השנה
 כולה המלך המשפט דגב משפטו
 שיין למלך מלכות פמי משאר בזכות
 כדא' מלך במשפטו עמדי אריא כד
 כת הרב דוד וכו' ודרהם ז"ל הקצה
 ישיר בשפטינו ורגו ואחיה קיר ממיא
 למעטן לא למעטיא מלך

רבן גמול אל עתקה ברכה זאת ותקנו
 למשומדים כנגד הקראים שעשתמו
 מתורה שבעל פה ועיקר ברכה זו
 בעצם בתקנה כמון שאמרו בבדייתא
 שאמר רבן גמול אל כלום יש אדם
 שיודע על תקן ברכה כנגד המעשים יודע
 שמואל הקטן ותקנה' כדאיתא בספרי
 ענה לדרך ועוד כת ומעט מה
 תקנה בין השבת שופטיו וכן על
 הידיקים לפי שהשופטים עליהם
 לבעד הדעמושיא ופירא הד' שעש
 ואויבי יד המקולקלים ומקולקלים
 אחרים והם מעשלים כדאיתא בספרי
 וכמו שאמר החכם שאמרין לן למא
 אחיה הורא חבט עמנו ואמר להם
 קוצים חט מכילה מן הכאים ככל
 ודיכין בוי ז"ל כתב הוספן על
 יח בזכות ברכה כנגד המעשים כדאיתא
 לנאור מלכות פדישעה שתהיר
 מודתה דין מתוחה כנגדה ופכדי
 האויבים שהוא יעד היע אשר באלם
 שהוא מכלל האויבים וזוא מתלק
 פודת היין ואחיה תבין זה המעט
 ודאה איך עשו זה החכמים ז"ל בכוונ
 שש בזכות לזכר בני אדם ושש
 בזכות לחזרה העמדה לשינה
 ומלכות בית דוד למקומה ועם קולת
 המעשים הם יד והם כנגד יד מצות
 לרמוז שכל טוב העולם ומלואו

קבלת המניין סמנך להשבת שופטים
 לשיש ואשבה שופטך כדאשונה
 ופמנך ליה ואעדך כבוד שיגיד ואשירה
 כל בדין אלן המעשים שהן כמנהגי
 היוצא מן הכסף שעמד להקבה לבערם
 ולקשר המעשים הגרועה ודעפי המעט
 הללו הם היעזקים והביתופים וראש
 לכולם היה צדוק וביתאוק תלמיד
 אנפוי נגוס ואלו צדוק וביתאוק כופרים
 בעיקר ומבדים בתחית המעשים ובהיי
 העלב ער שאמרין אף עבד ולא עומד
 ולאחרי החדש הין מעירין לישיר וצמט

למשומדים

אלתהי תקוה

קבלת המניין סמנך להשבת שופטים
 לשיש ואשבה שופטך כדאשונה
 ופמנך ליה ואעדך כבוד שיגיד ואשירה
 כל בדין אלן המעשים שהן כמנהגי
 היוצא מן הכסף שעמד להקבה לבערם
 ולקשר המעשים הגרועה ודעפי המעט
 הללו הם היעזקים והביתופים וראש
 לכולם היה צדוק וביתאוק תלמיד
 אנפוי נגוס ואלו צדוק וביתאוק כופרים
 בעיקר ומבדים בתחית המעשים ובהיי
 העלב ער שאמרין אף עבד ולא עומד
 ולאחרי החדש הין מעירין לישיר וצמט

מתוך "בית תפילה" לר' שלמה חראזי
 כתב יד מאוסף י' טובי

ר' אברהם צנעאני (ראשית המאה הכ', "קודש הלולים", ירושלים תשל"א) ור' יחיא אלשיך (המאה הכ'), אך מעט מאוד מאלה נתקבל בנוסח התפילה ובדיואנים, כגון פיוטי ר' צאלח בן יחיא שניצלו מן הנשייה הודות לנכדו, מהרי"ץ, שכללם בתכלאל שלו. עד לר' שלום שבזי נכללה השירה בתחומי התכלאל, שבסופו יוחד לה מקום לעצמה במדור "שירות ותשבחות". ממנו ואילך החלו השירים נעתקים בקבצים מיוחדים, הלא הם הדיואנים המפורסמים, שלאחר כתבי היד של הסידור הם הנפוצים ביותר, וכמעט שלא היה בית בתימן שלא היה בו דיואן. ואף שבדיואן נכללו שירי משוררים שונים, ובהם אף משוררי ספרד, יוחסו הדיואנים בשעריהם לשבזי בלבד. מכוח שירתו באו מעתיקי הדיואנים לכתוב הקדמותיהם, שבהן עמדו בעיקר על משמעותם האלגורית של השירים, על "תנאי השיר" ועל שימושם החברתי. מהם: צאלח בן יחיא, יהודה ג'זפאן וסעדיה מנצורה.¹⁷ עושרה הלשוני של שירת ר' שלום שבזי והערבית שבה, הביאו את ר' יחיא קרח לכתוב את פירושו – על דרך הסוד – לשירת שבזי: "משכיל שיר ידידות" ו"משכיל על נגינות".¹⁸ לעומתו פנה בנו ר' עמרם אל דרך הפשט, בפירושו "עלמות שיר" על הדיואן (שם תשכ"ו), שרובו שירי שבזי ובן משפחתו הקודם לו, ר' יוסף בן ישראל.

יהודי תימן המעיטו לכתוב פיוטים המשולבים בתפילה.¹⁹ אף על פי כן קשה לכוונת את יצירתם שירת חול – כולה קודש, בעלת רגש דתי לאומי עמוק, המתבטא גם בסוגה הספרותית של המקאמה. חיבוריהם של ר' אברהם חראזי (המאה הי"ח?), "נתיבות האמונה" (בכתב יד),²⁰ ושל ר' סעדיה מנצורה, "ספר הגלות והגאולה",²¹ מקאמות הם לכאורה, אך למעשה ספרי הגות העוסקים בקבלה (הראשון) ובמצב ישראל בגויים (השני).

הלכה

לא רבה היתה היצירה הקדומה בתימן בתחום ההלכה. אמנם עסקו יהודי תימן בתלמוד, במדרשי ההלכה ובספרות הגאונים, כפי שמוכיחים כתבי היד ומסורת הקריאה שנשתמרו בקרבם עד הדור האחרון,²² אך חיבורים של ממש אין בידינו מימי הביניים אלא מעט. למן המחצית הראשונה של המאה הי"ז מתפתחת יצירה הלכתית מקורית, שעיקרה המפגש עם ה"שולחן ערוך" ונושאי כליו.

17 להקדמות אלה ראו: אידלוונקטורטשינר תרצ"א, עמ' 353-360; רצהבי, צורה, עמ' 21-22; טובי, מקורות, עמ' 185-187.

18 דיואן "חפץ חיים", הוצאת חסיד, ירושלים תשכ"ז.

19 טובי, שירה.

20 המחברת התשיעית מן החיבור נדפסה על ידי נחום, גנוזים, עמ' קעג-קעז.

21 מהדורת אברהם יערי ויהודה רצהבי, תליאביב תשט"ו.

22 טובי, תלמוד.

וזבחות

מבקרך ומצאנך כאשר צויתך

מנת חלקי לך למנה אנוכי הצעיר בכית אב קלוס בן
כמנהג פניא בן הנחש החסדי מורה קלוס בן המנהג פחק
הכהן ידוע

זה ספר תולדות אלהם פירושי יפה וגדומד
על הלכות שחיטה ובדיקה

משולחן ערוך

שחיטה מניח ודגל מבריקל יפה וכו' חסד וקיצו כל ספרות
האחרונים בחנייה ובנייהם רבד כשא אומדן אשר לא היה
לעולם גם אסף עבדיו בו מנהגותיו אנו הקץ
פאשר קבל מדבותיו זמחי הגבח הכליא עצר
הגביל תושיה וקרא לו שא חדש אשר פי ה יקבנו

ראשי בשמים

על פי משולחן גבוה נלקחו או הדבים הנאמרים באמת ריש
מלחן ישי וריי ובאמר ועצו לשמיה נגולות בעג ומתחטן יאריך
ימיו על ממלכתו אפריה **קדוה** ינהר לעלמין כיה
יבון עולם הוא וזמנו בקת ישא אבר
וזה דברו פכל למנו לא מנה ימיו נשמאל משה מן זולת
אם בדר פטמ המנהג בהיך ולזה תמצא שפס במנהגות דחונ
מזרם הבא רבדין יאן כי בדר נהג כן והוא להם לאבא זה פון
יהיה בידך כשיש לצנה כזה (על דברי אגוס ידוע
מדי כי חונה על מין רבי וגם לא נהגו במלכות או כאורכה
פברא דאי במשקם שברד נהגו פאותה פברא שוב לא יש עלה עמון
אף כמקום שחולק על מין רבי ופך דבלתי ומפיו ביו יארי אבוי
ונבתר ב השקות אחי וראש פור דיודי פאמיס חלש כמ של
קדושים בדעאל דאיהן כמאל ידיע עראך מנטה תוהב
שלוס ויהם שלום ויקא לו ח' פ' **שלוס** יהי שלום בחילוי ירום
ונשא וגבה עדי אגוד נכפא תודקו גדייל ייאדר
כהפון ובחפן העגיר הכותב המזון להסדי חילא העבד יהיה
בן תא' כמלד יוספ בן המנהג יאם עצב ותהי השלמנו כחדש
אני ליודי ויוחי לי בשלש האשן אצת נסדר בידך אלה בביא
ובדיך אתהך כצאבך פלפלות שפי שנת התניח לי צייה

"ראשי בשמים" לר' דוד משרקי בהעתקת מהר"ץ
כ"ח מכון ברצבי 100, שער

פירושים לשולחן ערוך

השולחן ערוך הגיע לתימן סמוך להדפסתו לראשונה (ש"ה), כפי שמעידות העתקותיו שבכתבי היד. אט אט החל לדחות מפניו את הלימוד בבתי הכנסת בספר משנה תורה לרמב"ם, ומורי הוראה החלו לפסוק על פיו. ר' דוד משרקי, מגדולי חכמי צנעא, שהיה מקורב לנשיא שלום עראקי, הנהיג את לימוד ההלכה בבית הכנסת של הנשיא בשולחן ערוך ולא ברמב"ם, ואף כתב פירוש של שני חלקיו הנלמדים בדרך כלל – "שתילי זיתים" על אורח חיים (ירושלים תרמ"ו), ו"ראשי בשמים" על יורה דעה (נא אמון תרנ"ה) – כדי לבסס את מעמדו. מכאן ואילך לא הוסיפו חכמי תימן לכתוב בויקה

לרמב"ם אלא לשולחן ערוך בלבד. כך נהג גם מהרי"ץ, אף שביקש להגן על מנהגי קדמונים ופסק לרוב כרמב"ם. חיבורו "זבח תודה" (כלכתה תרי"א), הבא לסכם את מסורת תימן בהלכות שחיטה וטרפיות, נכתב כביאור לשולחן ערוך יורה דעה, וחיבורים שנכתבו לאחריו התייחסו אליו. נושאי מאכלות אסורות ושחיטות ובדיקות היו רווחים מאוד בתימן, לפחות מן המאה הי"ג. לתקופה שאנו דנים בה, די לנו אם נציין את "זבחי אלהים" (בכתב יד) לראב"ד צנעא, ר' יוסף קארה (נפטר בשנת תר"ט); "מקור חיים" (עדן תרנ"ג) לדיין ר' יחיא צאלח (נפטר בשנת תרי"ט), "לחם תודה" (ירושלים תש"ל) לר' יחיא בדיחי, ראש ישיבת צנעא (נפטר בשנת תרמ"ח); ו"יברך הזבח"²³ לר' יחיא קרח (נפטר בשנת תרפ"ט). הצמידות הרווחת לחיבורו של מהרי"ץ ניכרת יפה בפירוש "קרבן תודה" (עדן תרנ"ג) שכתב ר' שלום חַבְשׁוּשׁ, ראש ישיבת צנעא (נפטר בשנת תרס"ה), על "מקור חיים" הנ"ל.

שאלות ותשובות

עד למפגש עם השולחן ערוך לא נוצרה בתימן ספרות שאלות ותשובות. פניות בענייני הלכה – אל חכמי צנעא בעיקר – הניבו תשובות קצרות ביותר, מחמת שלא היתה שאלה של ריבוי סמכויות. ראשון לחכמי תימן שתשובותיו כונסו הוא ר' דוד משרקי בספר "רביד הזהב" (תלאביב תשט"ו), ומגמתו לקבוע את השולחן ערוך כמקור עיון לפסיקה ולמנהג. ספר השו"ת הקלסי של יהדות תימן הוא "פעולת צדיק" למהרי"ץ (תל-אביב תש"ו-תשכ"ה), הכולל מאות תשובות לרחבי תימן כולה, שהשיב במשך כחמישים שנה. התשובות נוגעות לבחינות מגוונות של חיי היהודים בתימן, והן סודרו על ידי המחבר עצמו בשלושה חלקים ועל פי סדר השולחן ערוך. בניגוד לר"ד משרקי מגמתו לחזק את מנהגי תימן הקדומים, בהתאם לפסיקת הרמב"ם, אף שאינו דוחה את מעמדו של מהרי"ץ קארו בעניינים שלא הזכירם הרמב"ם במפורש.²⁴ בהיעדר חיבור מסודר המייצג את מנהגי תימן, מילא "פעולת צדיק" תפקיד זה, לצד תכלאל "עץ חיים", בשל סמכותו הרוחנית הגדולה של מהרי"ץ, שלא קם לו מחליף. לא בכדי נתחברו לו שני קיצורים, המביאים את פסיקותיו בצורה שיטתית על פי סדר השולחן ערוך: "תורת חכם" (בכתב יד) לר"י צאלח, ו"שושנת המלך" לר"ש חבשוש.²⁵

החכמים שלאחר מהרי"ץ לא כינסו את תשובותיהם, מלבד ר' יחיא הכהן, שצירף י"ב תשובות לספרו "חיי שלום" הנ"ל, ור' יחיא בדיחי שצירף נ"ח תשובות לספרו "חן טוב" הנ"ל. יצוינו גם שלושה ספרי שו"ת מקובצות מחכמים שונים, מהם שניים העוסקים בעניינים שהרעישו את עולמם של יהודי תימן במאה הי"ט: א – הוויכוח על סמכותו של

23 קורח, עמ' קיא-רעד.

24 טובי, עיונים, עמ' 204 ואילך; רצהבי, מהרי"ץ.

25 מהדורת צילום כתב היד, ירושלים תשכ"ז.

26 נדפס בחלקו על ידי נחום, מיצירות, עמ' עה-קז.

בי"ד עדן לעומת זה שבצנעא;²⁶ ב – אם יחיד יכול להוציא רבים בברכת המוציא, כמנהג תימן הקדום;²⁷ ג – "גנוי מלכים" (כתב יד) אוסף שו"ת מחכמי צנעא בראשית המאה העשרים שליקט ר' יחיא עוממיסי, רבה של רַדְאע (נפטר בשנת תשמ"ו). תשובות רבות משל חכמי תימן בדורות האחרונים, כר' יחיא קאפח ואחרים, נשמרו בכתב יד במקורן או בהעתקות ולאחרונה עוסקים כמה תלמידי חכמים בפרסומן.²⁸

חיבורי הלכה בנושאים מוגדרים

שוב עומד מהרי"ץ כמורה דרך בשלושת חיבוריו הקטנים: "שערי טהרה" (ירושלים תרנ"ד), קיצור דיני נידה בלשון הערבית המדוברת לצורך הנשים; "שערי קדושה" (כלכתא תר"א), קיצור דיני שחיטה וטרפיות; "מעיל קטן", דיני הנהגת הבוקר ותפילה,²⁹ הכתוב כפירוש על השליה, על דרך הסוד. דומים לחיבור האחרון בפרשנותם הקבלית הם "פרי צדיק" לר' אברהם בן דוד הלוי (צ'אלע, המאה העשרים) בענייני שחיטה וטרפיות, "דיני גיטין בקיצור גמרץ" לר' זכריה עוממיסי (רדאע, תחילת המאה העשרים); ו"מנותות המת", דיני פטירה, קבורה, הספד וכדומה, לר' אברהם צנעאני (כולם בכתב יד).

היסטוריה

גם בתחום זה חל מפנה במאה הי"ח. ראשון לכותבי הכרוניקות הוא ר' סעיד, אחי ר"י צעדי הנ"ל. חיבורו "דופי הזמן" עניינו קורות יהודי תימן בשנים תע"ז-תפ"ו (1717-1726), ובמהותו הוא כתב תוכחה המופנה לקהילת צנעא בעקבות הירידה הרוחנית והמוסרית הקשה שחלה בה לאחר מאורעות השבתאות וגלות מוזע (קאפח, כתבים, עמ' 739-796; וראו טובי, עיונים, עמ' 11, 17-18). המגמה הכרוניסטית נתחזקה בחיבורו הקצר של מהרי"ץ, שמדפיסה הראשון, דוד ששון, כינהו "מגילת תימן", ושניתנה בו סקירה כוללת על תולדות יהודי תימן (טובי, עיונים, עמ' 31-55). הכתיבה הכרוניסטית, שאיננה אופיינית לספרות הרבנית בכלל, הפכה לאחד מסימניה המובהקים של הספרות הרבנית בתימן במפנה המאות הי"ט-הכ'. כמעט כל הכותבים הם בני חוגו של ר' יחיא קאפח, שהשכלתם חרגה מעבר למקובל ביהדות תימן השמרנית, מכוח מגעיהם עם מבקרים משכילים מאירופה ומארץ ישראל שבאו לתימן, ועיונם בספרות ההשכלה. הרב קאפח עצמו, שפעל רבות לחשוף את כתבי היד העתיקים שבתימן, לשמרם ולהעתיקם, הכין רשימה ביבליוגרפית מקפת על חיבורי חכמי תימן – "דברי צדיקים וזכרונם בתימן".³⁰ ראש לבני חוגו היה ר' חיים חבשוש (נפטר בשנת תרנ"ט), שחיבוריו "קורות ישראל

27 כהן אפרים.

28 ראו למשל קאפח, כתבים, עמ' 519-531; קאפח, שקיעין.

29 מהדורת יצחק רצאבי, בני ברק תשנ"ג; מהדורת אפרים יעקב, נהריה תשנ"ד.

30 קאפח, דברי צדיקים.

31 קאפח, כתבים, עמ' 697-737.

32 חבשוש; תיאור נסיעתו לצפון מזרח תימן, כמלווהו של פרופ' יוסף הלוי, בשנת 1890.

בתימן³¹ ו"חזיון תימן"³², נכתבו מתוך גישה ביקורתית חברתית והיסטורית, המבקשת להבין את מהות קיומה של החברה היהודית בתימן ולתקן את פגמיה. נימה זו מצויה גם בחיבורו של בן זמנו, ר' סעיד ערוסי (נפטר בשנת תרס"ט), "מצוקות תימן"³³, אף שלכאורה נכתב ככרוניקה תימנית-מוסלמית טיפוסית, וכולל רשימה שנתית של פיגעי הטבע ומחירי התבואה (1805-1905). ר' סלימאן חבשוש, אחי ר' חיים חבשוש הנ"ל (נפטר בשנת תרפ"א), נזקק בחיבורו "אשכולות מרורות"³⁴ לתיאור מפורט של המהלכים המדיניים והצבאיים של הצבא התורכי השולט בתימן ושל האימאם יחיא המתמרד כנגדו בשנים 1904-1905. חיבורים אחרים שנכתבו מתוך תהייה על גורל ישראל בתימן הם "רוגז הזמן"³⁵ לר' שלום קרח (נפטר בשנת תשי"ג) ו"חיי התימנים" (שם, עמ' 253-281) לר' יוסף שמן (נפטר בשנת תשכ"א). המקיף והחשוב מכולם הוא "סערת תימן" (ירושלים תשי"ד), ספרו המדעי כמעט של ר' עמרם קרח, שירש מאביו את הגישה הביקורתית. מיוחד לעצמו הוא החיבור "אגרת בוכים" לר"ש קרח (בית שמש תשכ"ג), ובו תולדות חייו של ר' יחיא קאפח וההספדים עליו בעת פטירתו. החיבור מבטא יחס הערצה מופלג – שלא היה מקובל בתימן – שרחשו התלמידים למורם הקשיש. אלא שהמחבר, האמון כבר על החשיבה הסוציאליסטית החדשה, מאריך את היריעה בסקירה היסטורית וחברתית של יהדות תימן בתקופת ר' יחיא קאפח.

מחשבה ופולמוס

ר' יחיא קאפח, גדול חכמי תימן בדורות האחרונים, נטה אחר ההשכלה מתוך כוונה לחלץ את יהדות תימן מעולמה הרוחני הצר ששקעה בו במהלך המאה הי"ט. הוא פעל להרבות את הלימוד בתלמוד, ולהשיב את העיסוק בפילוסופיה ובמדעים כחלק מלימוד התורה, ברוח הספרות הערבית-היהודית של הגאונים וחכמי ספרד וצפון אפריקה בימי הביניים. לבד מן השיפור במערכת החינוך, ועקירת האמונות הטפלות, ביקש – ללא כל פשרות – לבטל את השפעת הקבלה ומנהגיה ולהחזיר את יהודי תימן אל מסורותיהם הקדומות: בתפילה – נוסח התכלאל הקדום, ובהלכה – הרמב"ם כפוסק ולא מהר"י קארו. את רוב תורתו שיקע בפועלו החינוכי, באגרותיו הרבות ובתשובותיו ההלכתיות שלא כונסו. אולם שלושה חיבורים הותיר בפולמוס על הקבלה: א – "עמל ורעות רוח" (תל אביב תרע"ד), שבו נוסח כתבי החרם של חכמי ירושלים נגדו ותשובתו עליהם, ובו העלה לראשונה בדפוס את דעתו הקיצונית נגד הזוהר והקבלה; ב – "מלחמות השם" (ירושלים תרצ"א), שהוא חיבור מקיף הבא לערער את אמינות הזוהר; ג – "דעת אלקים" (ירושלים תרצ"א), שהוא תשובה לדברי הביקורת של הלל צייטלין שנתפרסמו ב"התקופה",

33 קאפח, כתבים, עמ' 797-811.

34 גויטיין, עמ' 171-196.

35 טובי, מכתביהם, עמ' 126-153.

באותה שנה, נגד ספרו "מלחמות השם". דבריו הקיצוניים נגד הזוהר והקבלה עוררו את חסידי הקבלה שבחכמי צנעא להשיב עליהם בפירוט בחיבור רב הקף, "אמונת ה" (ירושלים תרצ"ח).

חכמי ישראל שבמערב החלו לתת דעתם לספרות תימן עוד במחצית השנייה של המאה הי"ט, משנתברר כי כתבי היד שבתימן משמרים יצירות ומסורות קדומות שלא נשתמרו במקומות אחרים,³⁶ אולם שימעה של חכמת תימן עצמה החל לצאת רק משנודע כי כמה מחכמיה מערערים על הקבלה בתוקף חסר תקדים.

הפולמוס העז על הקבלה, שחרג הרבה מעבר למישור הרוחני-הדתי, עורר ספרות ענפה בנושא על ידי חכמי תימן, לאחר עלותם לארץ ישראל, שתכליתה להוכיח או לשלול את המנהגים הנובעים ממנה. אך ספרות קבלית עיונית של ממש המעיטו חכמי תימן לכתוב. למן המאה הי"ח ועד המאה הכ' נודעו מעט מאוד חיבורים מסוג זה, כגון "מקור מים חיים" לר' חיים העזרי (צנעא, ראשית המאה הי"ט),³⁷ שעניינו עשר הספירות, ו"מאורי אורים" המיוסד על כתבי האר"י ור' חיים ויטל (בכתב יד).

עניין אחר יש בחיבור "נחלת יוסף" (ירושלים תרס"ז) לר' שמואל בן יוסף ישועה מעדן (סוף המאה הי"ט וראשית הכ'), הן בשל סוגו המיוחד, והן בשל היותו חיבור יחיד כמעט מעדן בתקופה הנידונה. בחלקו הראשון כ"ג פרקים בעניינים שונים – לשון, תלמוד, הלכות, קבלה, עיבור, גאוגרפיה, תכונה, רפואה וכדומה – המיועדים להשלים את השכלת הדור הצעיר בעדן אל מול החיים המודרניים. חשובים יותר הדברים בחלק השני: מנהגי עדן, תולדות רבניה ומשפחת המחבר במאה הי"ט, תיאור שני ביקוריו בארץ ישראל ובמצרים במפנה המאה העשרים, ודברי ספרות מפרי עטו, שירים, פיוטים וכדומה.

חכמי תימן בארץ ישראל

עד לשלהי המאה הי"ט לא היתה קהילה תימנית בארץ ישראל. הבודדים שעלו עד אז, נטמעו בקהילה הספרדית, ומהם נודע כמחבר – והוא בעל חשיבות ראשונה במעלה – רק ר' שלום שרעבי (הרש"ש), שעלה ארצה בשנת ת"ק (1740) לערך, ותוך זמן קצר נעשה ראש מקובלי "בית אלי" ומנהיגה הנערץ של ירושלים. חיבורים רבים כתב, וכולם פירוש לקבלת האר"י ור' חיים ויטאל, ויישומה במנהגות התפילה. החשובים שבהם: "אמת ושלום" (שאלוניקי תקס"ו), "נהר שלום" (שם), "רחובת הנהר" (שם) ו"סידור הרש"ש" (ירושלים תרע"א-תרע"ב). חכם אחר, שהקדים במקצת את העליות הגדולות מתימן (למן שנת תרמ"א-1881, ואילך), ר' שלום מזרחי עדני, נשתקע אף הוא בקהל מקובלי "בית אלי". מחיבוריו, שחלקם עדיין בכתב יד, נדפסו "סוכת שלום" (ירושלים תרנ"א); פירוש למסכת בבא קמא – יחיד במינו ביצירת חכמי תימן שלא כתבו פירושים

36 טובי, מגמות.

37 אפח, כתבים, עמ' 503-518.

לתלמוד; ו"שלוש ירושלים" (שם תרנ"ט), הערות לכתבי ר' חיים ויטאל. מפגש ראשוני העולים מתימן עם חיי הארץ הניע רבים מהם לכתוב את תולדות חייהם ועלייתם. מהם יוסף מצ'מוני, שלום אלשיך, אברהם נדאף, שלום פֶּסָאר, יוסף הלוי,³⁸ יחיא צברי³⁹ ואחרים. ואף שתלמידי חכמים דגולים הנהיגו את קהילת תימן בירושלים, כגון ר' יחיא צארום, עיכבום טרדותיהם מלהגיע לכדי יצירה וכתובה, פרט למועטים. חשוב שבהם ר' אברהם נדאף (נפטר בשנת ת"ש), שמלבד זכרונותיו, רשימת חיבורי חכמי תימן ("שרידי תימן", ירושלים תרפ"ח), מאמריו ואגרותיו בתולדות יהודי תימן, עסק גם בפרשנות התורה ובהלכה. חיבורו "ענף חיים" (ירושלים תשמ"א) כולל הערות על הפירוש לתכלאל, "עץ חיים" למהרי"ץ, שהוא עצמו הוציאו לאור, הערות על מפרשי התורה ושו"ת. בחיבור קצר אחר, "מבשר טוב" (ירושלים תרע"א), עורר ר' אברהם נדאף ליישוב הארץ. מחבר חשוב אחר הוא שמואל צ'אהרי, יליד ירושלים (תרנ"ד-תשמ"ג). מלבד השכלתו הרבנית רכש ידיעה מעמיקה בערבית ובפילוסופיה ערבית, בין היתר במכללת אלאזהר שבקהיר. נושאי חיבוריו מגוונים: "דברי שמואל" (ירושלים תשמ"ב), על פרשיות התורה ודרושים; "רגשי הדת" א-ב' (תלאביב תרצ"ו-תרצ"ח), השגות על חיבורי הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל בענייני הלכה ומחשבה; "השכל וידוע" (תלאביב תרצ"ו), בעניין שכר ועונש לשיטת הרמב"ם, ותרגום מאמר במהות הנפש לפילוסוף הערבי אלפאראבי; "לשם שבו" (תלאביב תשי"ח), פירוש לספר קהלת ועיונים פילוסופיים. חיבורים נוספים נותרו בכתבי יד, ביניהם העתקת דיואן ובו שלוש מאות שירים פרי עטו, שייחסם ליוסף בן ישראל ולר' שלום שבזי. ר' אברהם ערוסי (נפטר בשנת תרצ"ב) היה סופר פורה, אך רוב כתיבתו – עדיין בכתב יד – בתחום הפולקלור והשירה, מסורות ואגדות על יהודי תימן, חיי היהודים בעדן ותלאותיו כעולה ("קורא הדורות", "זה ינחמנו"). כמה מפיוטיו שנדפסו וחיבורו "יורה חטאים",⁴⁰ הם ביקורת נוקבת על הירידה הרוחנית והדתית שחלה בקרב עולי תימן בארץ ישראל. דמות אחרת הראויה להארה היא זו של מְהַלֵּל העדני, יליד עדן (נפטר בשנת תש"י). יצירתו רבת היקף: חלקה תיאור ההווי בעדן, חלקה פירושים למקרא ברוח מודרנית למדי וחלקה הגיגים פילוסופיים.⁴¹ חכם עדני אחר, יעקב מְנֻזֵל, כתב את "הקיצו ורננו" (ירושלים תש"ל), שהוא ליקוטי מנהגים בנושא אבלות, ומרבה להסתמך על חכמים אשכנזים וספרי חסידים.

כללו של דבר: היצירה בארץ ישראל קודם להקמת המדינה היתה שלב ביניים בין זו שבתימן לזו שבמדינת ישראל, ועדיין אינה כוללת חיבורים רבניים מובהקים – מחכמת תימן יצאה ואל חכמת ישראל לא הגיעה.

38 טובי, עיונים, עמ' 13-16.

39 בשבילי תימן, תלאביב תש"ן.

40 רצהבי, יורה חטאים.

41 בין עדן ותימן, א-ג, תלאביב תשמ"ח-תשנ"א.

היצירה במדינת ישראל

יצירתם של חכמי תימן במדינת ישראל מאופיינת בשתי תכונות: האחת – המשך המתח הקדום בין חסידי הרמב"ם ונוסח תימן הקדום ("בלדי") לבין חסידי הנוסח ה"ספרדי" ואנשי הביניים המתפשרים; האחרת – ריבוי היצירה בתחום ההלכה בהשפעת חכמי ארץ ישראל.

נוסח המקרא (תורה והפטרויות)

הרב יוסף צופיך, תניך מסורת ה"שאמי", קבע בתאג' "כתר תורה" (ירושלים תשכ"ד) את נוסח המקרא של מסורת זו, בניגוד לקביעותיו של מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק", ולחזוקה צירף את פירושו הדקדוקי "מסורת מדוייקת". מתוך פולמוס עימו, וכנגד פסילת ספרי התורה התימניים על ידי חכמים ספרדים בארץ ישראל, פירסם הרב שלום יצחק הלוי מחדש את "חלק הדקדוק הנ"ל על התורה, עם פירושו "דברי שלום" (ירושלים תש"ל). הדמות הרבוגנית ביותר מבין חכמי תימן ילידי הארץ וחניכיה, המרבה בפרסום ספרות תימן ופירושים עליה הוא הרב יצחק רצאבי. בין היתר עסק בענייני מסורת וצורת האותיות בשניים מחיבוריו: "תולדות יצחק", א'; "תגא דאורייתא" (בני ברק תש"ה); "האותיות המשונות בתורה"⁴².

מחזורי התפילה

בשנת תשי"ב הוציא לאור הרב י' קאפח את התכלאל "שיבת ציון" (ירושלים), המבוסס על מהרי"ץ, אך נוסחו מנופה ככל האפשר מהשפעת ה"שאמי". מגמה הפוכה היתה לרב צובירי, שבסידורו "כנסת הגדולה" (תלאביב תשל"ו-תשמ"ו) והפירוש הנלווה, "אמת ויציב", ביקש להוכיח את קדמותו של נוסח ה"שאמי" בתימן. ואפשר יש לראות את פרסומו המחודש של תכלאל מהרי"ץ על ידי הרב ש' צאלח, בליווי הערותיו (ירושלים תשל"א), כפשרה בין המגמות.

פירושים לתורה וילקוטים

במסורת ספרותית זו המשיכו כמה גם חכמים בארץ ישראל, כגון "עטרת חיים" לר"ח קאפח (תלאביב תשכ"ט), "אור התורה" לר' משומר נג'ר (ראש העין תשל"ב), "ילקוט אהבת שלום" לר' שלמה צפר (שם) ו"קיצ המזבח" לר' חיים פסאר (ירושלים תשמ"ב), שעיקרם דברי מוסר ולא פירושי מקראות. חלקם כוללים גם דברי ראשונים, כגון תקנות, שו"ת, מעשי בית דין, פיוטים וכדומה. אחד החשובים הוא ספרו של ר' סעדיה חוזה, "ספר תולדות הרב שלום שבזי וצ"ל ומנהגי יהדות שרעב בתימן" (א-ב, שם, תשל"ג-תשמ"א).

הלכה

אחת העבודות החשובות ביותר היא ניקוד התלמוד הבבלי על פי מסורת ישיבת צנעא, על ידי הרב יוסף עמר (ירושלים, תש"ם ואילך). תרומתה להבנה מדויקת של התלמוד גדולה ביותר, מלבד תיקוני הנוסח הרבים שבאים בה. משניות מנוקדות פירסם הרב שלום יצחק הלוי (שם תשל"ב), וספר "מנורת המאור" לר"י אבוהב, בשתי מהדורות שונות, פירסמו יעקב קרואני (שם תשל"ב), ור' יוסף קרח (שם תשל"ג). חידושי סוגיות כלל הרב י' רצאבי בספרו "תולדות יצחק", חלק ב', ושני חכמים כתבו פירושים לרמב"ם: הרב חיים כסאר, "שם טוב" (ירושלים תשמ"ו-תש"ן) והרב י' קאפח בעבודתו הכבירה המבוססת על מאות שיטות וחיבורים (כ"ג כרכים, ירושלים תשמ"ד-תשנ"ז). שניהם משתמשים בכתבי יד תימניים לתיקון הנוסחאות. הרב זכריה אביגד שרעבי ערך "קצור אבן העזר", המבוסס על שולחן ערוך ומקורות עד דורנו, וכן ספר "משפטי אמת" על חושן משפט, הכולל שני פירושים, על דרך הנגלה ועל דרך הנסתר (תלאביב תשכ"ו). העיסוק בשני חלקים אלו מן השולחן ערוך לא רווח בתימן.

ניסיון ראשון לעריכת "קודקס" תימני נעשה על ידי ר' שלמה עמרם קרח בספרו "עריכת שולחן", העוסק במחזור השנה ובמחזור החיים (א-ג, חמ"ד, תשלי"ה). ניסיון דומה ערך ר' יצחק רצאבי בספרו "פסקי מהרי"ץ" עם פירוש "בארות יצחק", המתבסס על כלל חיבורי מהרי"ץ והמובא בשמו. עד עתה יצאו החלקים על אורח חיים ויורה דעה (בני ברק תש"ם-תשמ"ב). ספרו "פרי עץ חיים" (בני ברק תשל"ז) סובב על ההגדה בנוסח מהרי"ץ ופירושו עליה.

ספרות השו"ת לא נתעשרה הרבה. ר' שלום יצחק הלוי פירסם שו"ת "דברי חכמים" (ירושלים תשל"ב), ור' חיים כסאר את שו"ת "החיים והשלום" (שם תשמ"ב), והם מתייחסים לעתים קרובות למנהגי תימן. מלבד אלו נתפרסמו שו"ת, מאמרים ומחקרים בהלכה, בבמות שונות, רבניות ומדעיות, על ידי הרבנים י' קאפח, ר' ערוסי ואחרים. כדיסציפלינה לעצמה יש לראות את מפעלו רב ההקף של הרב י' קאפח בפרסום דברי ראשונים ותרגומם מערבית; יש לסווגם לארבעה תחומים: א – חיבורי רב סעדיה גאון ותרגומם מערבית, כולל "ספר האמונות והדעות" והתפסירים על התורה, ספרי אמ"ת, חמש מגילות, דניאל, מגילת אנטיוכוס וספר יצירה; ב – חיבורי הרמב"ם ותרגומם מערבית, כולל פירוש המשנה, מורה נבוכים, האגרות וספר המצוות; ג – חיבורי חכמי ספרד במחשבה ובמהלכה, מהם מקורם בערבית, כגון "חובות הלכות" לרבינו בחיי, ומהם בעברית כגון שו"ת הראב"י אב"ד; ד – חיבורי חכמי תימן במחשבה ובפרשנות המקרא ותרגומם לעברית, כולל "גן השכלים", "המעלות לדרגות ימות המשיח", "מאור האפילה", שאלות ר' חוטר בן שלמה ועוד. עבודותיו הן תשתית הכרחית לכל דיון מקיף ביהדות בכלל, ובתורת חכמי תימן בפרט, ואי אפשר בלא הן.⁴⁵

43 רוב מאמרי ר"י קאפח כונסו בשני כרכים – קאפח, כתבים. לרשימת כל פרסומיו עד לשנת תשמ"ח ראו שם, עמ' 1125-1139.

סוף דבר

האמור לעיל מתבסס בחלקו הגדול על גילויים ופרסומים של חיבורים במהלך שני הדורות האחרונים. חומר רב משל חכמי תימן במאות השנים האחרונות עדיין טמון בכתבי יד המצויים בספריות שונות, ציבוריות ופרטיות, בארץ ומחוצה לה (ורובם מצולמים במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). על כן אין לראות בסקירה כללית זו אלא ניסיון ראשון שרב בו החסר הראוי עדיין להשלמתו.⁴⁴

44 העבודה המקפת ביותר של ספרות יהודי תימן לדורותיה, מסודרת על פי שמות המחברים, היא של רצהבי, תורתן.

קיצורים ביבליוגרפיים

אידלון-טורטשינר	א"ד אידלון ונ"ה טורטשינר, שירי תימן, סינסינטי תרצ"א.
אלדר	א אלדר, "טיבן של מחברות התיג'אן מתימן ומקורותיה של המחברת העברית", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 19-29.
גברא	מ גברא, "לפעלו של רבי יצחק ונה בסידורו 'פעמון זהב'", תימא ד (תשנ"ד), עמ' 65-55.
גויטיין	ש"ד גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג.
גימאני	א גימאני, "חבצלת השרון לרבי יחיא בשרי", מחקרים ביהדות תימן – דברי הקונגרס הבינלאומי השני, בעריכת י טובי וא' יצחק, פרינסטון-חיפה תשנ"ו, עמ' מא-ג.
חבשוש	ח' חבשוש, מסעות חבשוש, תרגום עברי, מהד' ש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ט (<i>Travels in Yemen</i>), מקור ערבי-יהודי ותרגום מקוצר באנגלית, מהד' ש"ד גויטיין, ירושלים 1941).
חלמיש, הקבלה	מ חלמיש, "הקבלה בסידורו של רבי יצחק ונה", תימא ה (תשנ"ו), עמ' 65-82.
חלמיש, תולדות טובי, ונה	—, תולדות הקבלה בתימן בראשית המאה הי"ז, רמת-גן תשמ"ד. י טובי, "רבי יצחק ונה והתחזקות העיסוק בקבלה בתימן", דעת 38 (תשנ"ז), עמ' 31-17.
טובי, יהודי תימן טובי, כתיב-היד טובי, מגמות	—, יהודי תימן במאה הי"ט – תולדות ומקורות, תל-אביב תשל"ו. —, כתיב-היד התימניים במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב. —, "מגמות במחקר המדעי על יהדות תימן", ידיעות האיגוד העולמי למדעי היהדות 28 (תשמ"ח), עמ' 27-34.
טובי, מכתביהם טובי מקורות	—, תולדות יהודי תימן – מכתביהם, ירושלים תש"ם. Y. Tobi, "The Sources of Harizi's 'Tena'e Ha-Shir' (Conditions of Poetry) in 'Amud al-Shi'r of Arabic Poetry'", <i>Medieval Encounters</i> 1 (1995), pp. 175-187.
טובי, עיונים טובי, פירוש הסליחות טובי, שירה	י טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו. —, "פירוש הסליחות לרבי יצחק ונה", אפיקים קט-קי (תשנ"ז), עמ' 23-28. —, בין שירת תימן לשירת ספרד, יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון, בעריכת י ישעיהו וי טובי, ירושלים תשל"ו, עמ' ג-שלב.
טובי, תלמוד טובי, תרגומים	—, על התלמוד בתימן, ירושלים תשל"ג. —, "תרגומים ומילונים ערביים למשנה תורה להרמב"ם", ספנות כ (תשנ"א), עמ' 203-222.
ישעיהו	י ישעיהו, "דמויות מאירות", הראל – קובץ זכרון לרב רפאל אלשיך, בעריכת י רצהבי וי שבטיאל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 255-258.

כהן אפרים	א' כהן אפרים, אוצרות תימן, תשובות ופסקים, א, בני-ברק תשמ"ה.
מורג	ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
נחום, גנזים	י' לוי נחום, חשיפת גנזים מתימן, חולון תשל"א.
נחום, מיצירות	—, מיצירות ספרותיות מתימן, חולון תשמ"א.
צדוק	א' צדוק, "ר' יחיה קאפח ז"ל – תקופתו ומפעלו", שבות תימן, בעריכת י' ישעיהו וא' צדוק, תל-אביב תש"ה, עמ' 166-175.
קאפח, דברי צדיקים	י' קאפח, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן – רשימת חיבורי חכמי תימן לרב יחיא קאפח זצ"ל", תימא א (תש"ן), עמ' 7-28.
קאפח, כתבים	—, כתבים, ירושלים תשמ"ט.
קאפח, שקיעין	א' קאפח, "שקיעין מתורתו של הרב יחיא קאפח זצ"ל", לראש יוסף – מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, בעריכת י' טובי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 89-105.
קורח	פ' קורח, ענף עץ אבות, בני-ברק תשנ"ד.
רצהבי, יורה חטאים	י' רצהבי, "יורה חטאים לר' אברהם ערוסי", אסופת ז (תשנ"ד), עמ' שצש-תרג.
רצהבי, מהרי"ץ	—, "מהרי"ץ וספרו 'פעולת צדיק'", שבות תימן, בעריכת י' ישעיהו וא' צדוק, תל-אביב תש"ה, עמ' 100-117.
רצהבי, עיונים	—, "עיונים בהתפתחות מחזור תימן", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 99-114.
רצהבי, צורה	—, "צורה ולחן בשירת תימן לסוגיה", תצליל ח (תשכ"ח), עמ' 15-22.
רצהבי, תורתן	—, תורתן שלבני תימן, קרית אונו תשנ"ה.

